

קובץ בעל איכות מרשימה

די יידישע ליטעראַטור אין ניינצעטן יאָרהונדערט
מבחר ומבוא: חנא שמרוק; עריכה: חוה טורניאנסקי.
הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה
העברית, ירושלים, 1993, 595 עמ'.

לית מאן דפליג – ספר מרשים: במראהו החיצוני, בהיקפו, בתוכנו העשיר, בתבונת המבקר, באיכות העריכה ואמנות ההדפסה. העמל הרב שהושקע מעיד הן על מידת ההחשבה של החומר המדעי שכוונס בספר והן על האהבה לנושא ולתרבות הלשונית שבתחומה, ממנה ובה, נתחברו המחקרים.

מן הראוי להבליט ולהרים על נס את מאמציו המתמידים והעקביים של החוקר והמורה חנא שמרוק למען הצג לעיני קוראיו ותלמידיו את חטיבת תרבות יידיש בברית-המועצות, שעלתה כפורחת, בבחינת תור זהב של יצירה, בשנות העשרים והשלושים של המאה – על אף המשטר המחמיר ולמרות בידודה וניתוקה ממרכזי היצירה היהודית שמעבר למסך הברזל.

די אם נזכיר כאן בין מפעלי העריכה שלו את החוברת מבוא לספרות יידיש בברית-המועצות – חומר קריאה לשעור ולתרגיל, שהודפס ע"י החוג ליידיש באוניברסיטה העברית בירושלים בתש"ח (1957-1958), את הקובץ הביבליוגרפי המקיף פרסומים יהודיים בברית-המועצות 1917-1961, ירושלים 1961 ואת הקובץ אַ שפיגל אויף אַ שטיין, אנתולוגיה של פרוזה ושירה, תל-אביב 1964 (ירושלים 1988). ויתר על כן – מחקרים ופרסומים רבים, ספרותיים והיסטוריים, השוזרים ומוזרים חוטים למסכת מדעית שקשה להגזים בהערכת כמותה ואיכותה (טורניאנסקי תשנ"ג: 413-428).

הספר שלפנינו, המשתרע על פני קרוב ל-600 עמודים כולל 21 מחקרים, פרי עמלם של 16 חוקרים, מלבד המבואות של חנא שמרוק (עמ' 11-17) וחוה טורניאנסקי (עמ' 19-20). מן הראוי לציין, שהעבודות המכונסות נתפרסמו בשעתן על דפי כתבי-עת ופרסומים שונים. רובן בשנות השלושים (שלוש מהן בשנות העשרים המאוחרות, ואחת – של יחזקאל דוברושין, על הדראמאטורגיה של גולדפארן – ב'1948).

בשנות השלושים הונהג בברית-המועצות הכתיב החדש, הסובייטי, של יידיש. כתיב זה היה בעל מגמה פוליטית ותרבותית מרחיקה לכת. הווה אומר: לטשטש

ככל האפשר את הזיקה בין יידיש לבין מרכיביה העבריים באמצעות כתיב פונטי של המלים העבריות ('עמעס' במקום 'אמת'), למחוק את זכר הביטויים המורכבים שמוצאם בנוסח מסורתי עברי כלשהו ('א' בראַכעלעוואַטאַלע' במקום 'א' ברכה לבטלה), לבטל את אותיות הסיום מנצפ"ך ('שאַלעמ אַלייכעמ' במקום 'שלוש עליכם') ולהעלות בדרך זו חציצה ברורה בין תרבות יידיש בברית-המועצות לבין תרבות יידיש מחוצה לה, ואולי אף להשפיע בעולם כותבי-היידיש, לומדיה וקוראיה, כאבן שואבת אל 'נוסח מוסקבה'.

יכוּחי הכתיב, שעלו ונתלהטו בעקבות רפורמה זו, הם נושא לעיון מיוחד, שלא כאן מקומו. מן הראוי רק להזכיר, שמלומדי יידיש מן הוותיקים והחשובים, שעברו לגור ולעבוד בברית-המועצות, קמו לתמוך במגמה החדשנית והעלו לא פעם אפילו תיזות שקריות כדי להציב את הדרך החדשה על אבני שתייה היסטוריות. כך, למשל, נהג המלומד נחום שטיף (1879-1933), שמסתו המעניינת על היידיש ב'צפנת פענח' של חייקל הורוויץ פותחת את הקובץ הנדון כאן (עמ' 21-69).¹ מכל מקום מן הראוי לציין, שהעתקת כל החומר העצום שבספר לכתיב של הייבוא, דרש בלי ספק מאמץ לא־קטן, סבלנות רבה, ואף עמל־נמלים. גם ההערות ומראי-המקום המדויקים דרשו תשומת לב מיוחדת מתוך מגמה להעלות אחידות מירבית בטקסטים של עבודות, שנכתבו ע"י מחברים שונים, בזמנים שונים, ונתפרסמו בבמות שונות. עבודה זו נערכה בדייקנות ובאחריות בידי חיה טורניאנסקי.

אין הקובץ שלפנינו סך-הכול של מחקרי ספרות יידיש במאה ה־19, לרבות המחקרים על מנדלי מוכר־ספרים, שהותו ובוצעו ע"י עשרות חוקרים ותיקים, צעירים וצעירים מהם. אך הוא בלי ספק מייצג פרקי עבודה רציניים, מקיפים ומעמיקים.

1 נחום שטיף פרסם בכתב־העת שבעריכתו 'די יידישע שפראַכ', חוב' 4-5, 1929, את מאמרו 'די סאַציאַלע דיפערענציאַציע אין יידיש, די העברעישע עלעמענטן אין דער שפראַכ' (הדיפרנציאציה הסוציאלית ביידיש, היסודות העבריים בלשון), ובו ביקש להראות, שהמרכיב העברי הוא בעצם זר ליידיש. על דברים אלה הגיב ידוידו מנוער זליק קלמנוביץ במאמרו 'פערספעקטיון פֿאַר יידיש אין ראַטנפֿאַרבאַנד' (סיכויים ליידיש בברית-המועצות; קלמנאוויטש 1931: 101). והרי קטע מרדביו: 'הריני מבקש להראות בקיצור כיצד מסלף שטיף את ההיסטוריה בבואו לשכנע את קוראיו, שאמנם הִיה היתה אי פעם לשון יידיש בלעדי היסודות העבריים שבה, וקרה לה אסון, "כיבוש עברי" (המלים של שטיף), הנמשך עד ימינו אלה, כאשר הבלשן־הטכנאי מן הִיבְסְקִיָּה יקום ויסלק כיבוש זה בתנופתו המהפכנית. אני אומר: שטיף מסלף את ההיסטוריה, באשר הוא מלומד ומשכיל דיו כדי לדעת, שבלעדי היסוד העברי ובלעדי בית־המדרש לא היתה כלל יכולה להיוולד היידיש, וליתר דיוק: כבר לא היה נשאר אולי אפילו זכר ליהודים. נחום שטיף הוא פילולוג אמיתי ולא בלשן־טכנאי, ובעל דמיון עשיר משלו, הוא מסוגל בעזרת ידעתו הרבה של העובדות לתאר לעצמו היטב את תהליך התהוותה של לשון יידיש. הייחוס של לשון יידיש מוליך אותנו — — אל בית־המדרש. הפוסל את חומרי השתייה הקלריקאליים, פוסל לא רק את היסודות העבריים ביידיש, אלא את כל לשון יידיש כולה, באשר הורתה ולידתה היתה בקרשה'.

יש מי שסבור, שמגמת המחקרים באווירה היידישיסטית מעבר למסך הברזל היתה 'להעמיק ולבצר את כתב־היוחסין של ספרות יידיש על־ידי גילוי סופריה הנשכחים ויצירותיהם' וכאילו למשוך ולמשות אותם מתוך הנשייה. ואילו בברית־המועצות העלו מוטיבאציה שונה, דהיינו: להניח יסוד למחקר ספרותי והיסטורי ברוח ההשקפה המארכסיסטית־לניניסטית (ווערסעס 1993: 203). ספק אם עבודת־נמלים כבירה מעין זו ניתנת כלל להיעשות בלעדי מניעים לאומיים ובלעדי אהבה ללשון יידיש וספרותה. העיון בתולדות חייהם של רבים מן החוקרים הוותיקים עשוי לגלות את מוצאם היידישיסטי ואת אחיזתם בתנועות הלאומיות.

מכל מקום – הקובץ פורש לפני הקוראים קשת נושאים מרתקת: כבר נזכר לעיל מאמרו של נחום שטיף, הדין בהתפתחויות בתחום לשון הכתיבה ביידיש על סף המאה ה־19 מתוך מאמץ לבסס התפתחות זו על המתח בין המעמדות בעם. מאיר וינר דן בשני מאמריו בבעיות עקרוניות של התפתחות הלשון הספרותית ביידיש. מאקס עריק מיוצג בקובץ בעבודות אחדות. מן הראוי להזכיר כאן את המבוא לספר כתביו של שלמה אַטינגר, שראה אור ב־1935, ובו מאמץ להצביע על השפעת ההתפתחות הכלכלית בפולין בראשית המאה ה־19, על תנועת ה'השכלה' ועל השתקפות תהליך זה בכתבי אטינגר (ובייחוד במחזה 'סערקעלע'). מאמרו העיקרי של מאקס עריק מוקדש למהות הסוציאלית של יצירת הסופר ישראל אַקסנפֿלד (עמ' 165–239). ניתן בלי קושי להבחין בשזירה של שני חוטים: דיון אידיאולוגי מארכסיסטי עם ניתוח ספרותי מעמיק, המעיד על ידע רב ואינטואיציה בלתי מוטלת בספק.

יתר על כן ימצא הקורא עבודות על א. ב. גוטלובר, אברהם גולדפארן ויצחק יואל לינצקי. אחרון אחרון חביב – מחקרים בעלי עניין וערך על מנדלי מוכר־ספרים מאת אהרן גורשטיין (עמ' 485–510), יצחק נויסינוב (עמ' 511–538), אשר מרגוליס (עמ' 539–558). מאמר מרתק ופותח אופקים של י. גאַלדברג (עמ' 559–584) על רומאן־הדרכים והסגנון האינטימי העניק תנופה למחקרים על 'ספר הקבצנים', ואילו הערותיו של אהרן ראסקין (עמ' 585–590) מזכירות באורח ברור את הטקסט העברי של 'בימים ההם', בשעה שמדברי החוקרים האחרים קשה כלל להסיק, שמדובר ברבי־אמן דו־לשוני ויוצר הנוסח בשתי הספרויות. בסופה של חטיבת מנדלי, המשתרעת על כ־170 עמודים, באה מסתו של אהרן וורובייצ'יק על בעיית המורשת הספרותית של מנדלי (עמ' 591–595). ואין אולי צורך להעיר, שאין החומר שכונס בספר כולל את כל המחקרים אודות מנדלי שפורסמו בברית־המועצות.

אין אפשרות במסגרת סקירה קצרה לפרט ולפרוש את מאות העניינים והנושאים הנדונים בכרך העשיר הזה. רצוני להעיר הערות אחדות על המלומדים, שהקדישו את חייהם למחקרי ספרות יידיש, ועל נסיבות עבודתם במתח הבלתי נסבל כמעט בין המיתוס הסוציאליסטי, שהצמיח כנפיים לדור של אידיאליסטים לבין המסגרת המהדקת ומתהדקת משנה לשנה של המערכת האידיאולוגית והמפלגתית, שהטילה את היוצרים ואת החוקרים לכף הקלע – ומשם אל הכלא ואל החיסול. והדברים ידועים בכללותם, אך ראויים לפירוט, ללימוד, לפליאה ולתדהמה.

כי הרי מדובר (בהקשר הדיון בקובץ שלנו) במלומדים גדולים, בענקי הדעת והמחקר כמאיר וינר (1893-1941) ומאקס עריק (1898-1937), שמחקריהם עתירי התוכן ואף סיפור חייהם ומותם העסיק רבים מקוראי ספרות יידיש, חוקריה ואוהביה (ראה: ניגער 1958; סדן 1989; פאָרריאַטשיק 1979; ראָזנטאַל 1969; שאַצקי 1952). ורבים מן הלומדים שואבים מלוא חופניים מתוך מקורם שהוא כמעין המתגבר. אף אין לי ספק, שעוד ידובר בהם ובכתביהם, בחייהם ובמותם. אגב, מן הראוי לציין, ששניהם לא נולדו בברית-המועצות (וינר נולד בקראקוב, בגליציה המערבית, ואילו עריק – בסוסנוביץ, באיזור זאגלמביה שבפולין). לשניהם יסודות איתנים בספרות העברית לדורותיה. מאיר וינר שיתף פעולה עם הרב הידוע מפראג חיים ברודי (1868-1942) בעריכת השירה העברית למיזם חתום כתבייהקודש עד גלות ישראל מעל אדמת ספרד בשנת ה"א רנ"ב (ליפסיה, 1922), ואילו מאקס עריק פרסם מאמרים רבים ואף ספרים בתולדות ספרות יידיש העתיקה (וארשה, 1926; 1928). שניהם שהו ולמדו בארצות אירופה המערבית (וינר בברלין ועריק בלונדון ואוקספורד) עוד לפני שהגיעו לברית-המועצות במחצית השנייה של שנות ה-20 (וינר ב-1926 ועריק ב-1929). שניהם לימדו במכון המחקר המרכזי של תרבות יידיש באוקראינה (ראָזנטאַל 1969), ושניהם הגיעו למסקנה שעליהם לתקן שגיאות שעשו, להתנער מן העבר כדי 'לכבוש את פסגות השקפת-העולם הדיאלקטית-מאטריאליסטית' (מדברי המבוא של מאקס עריק בכנס סופרים ב-1932: פֿאַרן לענינישן עטאַפּ אין דער ליטעראַטור־קריטיק 1932: 5). ולא שפר גורלם של שניהם. וינר התנדב לצבא האדום בימי מלחמת העולם השנייה ונפל בקרב על מוסקבה, והוא רק בן 48. עריק, לעומת זאת, נאסר במאי 1936 ומת בכלא הסובייטי. אחות בבית-הכלא סיפרה לאחר שנים לאשתו פרטים על נסיבות מותו. בין היתר היא אמרה ש'הוא לא רצה לחיות ולשרוד כאיש, שהאידיאליים הנשגבים שלו התפוררו, התרפטו והתגלו כברבריות גסה וחסרת טעם. כמחאה על התמוטטות עולם האמונה שלו הוא חתך לעצמו את ורידי ידיו בחתיכת זכוכית של בקבוק שבור' (ראָזנטאַל 1969: 93).

החוקרים המיוצגים בקובץ אינם אלא חלק מן המלומדים, שפרסמו את עבודותיהם בנושאי ספרות יידיש באותה התקופה. חנא שמרוק מוסיף במבואו עוד 22 שמות (עמ' 12, הערה 1). משום מה חסר היה לי שמו של המלומד המופלא ישראל צינברג. ניתן לשער, שבעקבות התמורות המדיניות שחלו באוקראינה, רוסיה הלבנה ורוסיה רבתי יהיה לאל ידם של חוקרים לגשת אל החומר העצום שהצטבר ושרד בספריות ובארכיונים ולשחזר לאט לאט את העבודה עצומת-הממדים שנעשתה שם, כמוה כתרבות שלמה.

ההשתאות אל ההשגים המפליגים מהזירה אותנו מבלי משים אל בעיית מניעיהם. לא נוכל במסגרת מצומצמת של סקירה לעמוד על התופעה המדהימה ולרדת לעומקה. נסתפק אפוא בציון קווים אחרים:

א. אין שום ספק, כי הקסם שהיה טעון באידיאה הקומוניסטית ובתיאוריה המארכסיסטית, באינטרפרטאציה העיונית והמדינית של לנין, הפך למיתוס אדיר עם נצחונה של מהפכת אוקטובר ברוסיה.

ב. מחנות המאמינים נדרשו להתגייס להגשמה. הסופרים והחוקרים והמורים והאמנים נדרשו 'להירתם' אל חיים אינטנסיביים של עבודה ומחוייבות בלתי מסוייגת כלפי המהפכה, מוסדותיה ומנהיגיה. לפני היוצרים בידיש נפתחו אופקים רחבים, שהלמו את מיטב ציפיותיהם. בכוח השלטון סולקה בלי רחמנות 'המתקרה' לתרבות יידיש בקרב המוני היהודים – נשלח חץ שחוט אל לב התרבות העברית להמיתה. לעומת זאת פותחה רשת בתי-הספר שלשון הוראתם יידיש, שהקיפה כמחצית הילדים היהודים בבריית-המועצות, מן הפעוטונים, גני-הילדים ועד המוסדות להשכלה גבוהה. נפתחו גם בתי-אולפן למלאכות ולחקלאות ומוסדות מחקר והוראה נפרשו במרכזי האוכלוסייה היהודית בקייב, בחארקוב, במינסק באודיסה ובמוסקבה (ראה: Greenbaum 1978). עיתונים, כתבי-עת וספרים בידיש הופיעו לעשרות ולמאות (ראה: שמרוק תשכ"א). התיאטרון היהודי פיתח פעילות רבה והעלה אמנים רבי-כשרון והשראה. הספרות בידיש נתלבלבה... רעיון האיזור האוטונומי היהודי בבירוביג'ן נזדרח כגולת הכותרת.

ג. בתוך הגיאות האדירה לא היה קשה להאמין, שהמיתוס הופך מציאות ממנו ובו. ועל כן אפשר שהורגש הצורך להתנער מכל מה שאינו כרוך בו: מן העבר, מן הזיקה למערב. חיצו רעל נשלחו בלב שלם, אם גם לא בתום לב, כלפי היידישיזם הלאומני.

ד. לחציה המתהדקים והולכים של המסגרת על נוסחיה, החלטותיה, לשונה השבלונית והשדופה, הספוגה ציטטות פשטניות ונדרשות ורמויות המופת של מנהיגיה ובראשם 'החבר' סטאלין הכליידע והכול-יכול, שעוצב והולל כאל אנתרופומורפי – נתקבלו על-ידי האינטלקטואלים היהודים החכמים והבלתי תמימים פְּרַע הכרחי, כצרה הנושאת בחובה את צְרִיָה. אל נוכח האמצעים האכזריים שננקטו כלפי האיכרים בימי הקולקטיביזאציה הכפויה, שחלקם הגיע לידיעת הציבור הרחב – העלתה המחשבה המיתית את דמות הסטרא אחרא – האויב. האויב עומד להחריב את השגי המהפכה, להטביעם ברם. ומן הדין הוא, שיאם בא להרגך השכם להרגו' (סנהדרין עב ע"א).

ה. האינטליגנטים היהודים, ובעיקר בני הערים הגדולות, לא באו במגע עם המוני ה'קולאקים' המגורשים והמושמדים. מבלי משים הם העטו על עצמם את הבטחון, שהתכלית של הגשמת המיתוס מקדשת את כל האמצעים. על כן ספגו בתדהמה ובפחד את המאסרים בשנות השלושים המאוחרות, שפגעו באישים בולטים מקרב יוצרי יידיש וחוקריה (כגון משה קולבאק, איזו כאריק ואפילו עורך ה'עמעס' הקומוניסט חמור-הסבר משה ליטוואקוב). הנורה האדומה שנדלקה עם הסכם ריבנטרופ-מולוטוב (23.8.1939) כבתה לחלוטין ב-22 ביוני 1941, עם ההסתערות רבת-העוצמה של האויב האמיתי, ובראשו בכור השטן אדולף היטלר.

ו. אפשר שהחוקרים והוגי-הדעות הרציניים סלדו מן הפראזיולוגיה המפלגתית המוגזמת והשקרית, אך אל נוכח הסכנה המוחשית לא רק לעורם ולחיים, ו

אלא גם לכל עולמם הרוחני, שעמד לקרוס ולהתמוטט – הם התגייסו למאבק האיתנים נגד גרמניה הנאצית.

ז. אין ספק, שעמוק בליבם עדיין דלק והבליח נר הזיקה הלאומית, והיו אמנם גם גילויים של מפנה לאומי לפני מלחמת העולם השנייה (גרינבוים תש"ס). ובימים של מלחמה והשמדה – פרצה אש האהבה, שמצאה את ביטוייה ביצירות רבות, כגון: 'לא אמות כי אחיה' של דוד ברגלסון; אפוס 'המלחמה' של פרץ מארקיש; ואפילו קומוניסט אדוק ומסור כמו המשורר המחונן איציק פעפער נודמר ונודעק בשיר בן 14 בתים (ס"ה 112 שורות!) 'איך בין א' יוד' (יהודי אנוכי). נביא כאן את הבית האחרון לשם הדגמה:

און אויף צעפיקעניש די שונאים,
וואָס גרייטן קבֿרים שוין פֿאַר מיר,
וועל איך אונטער די רויטע
נאָך האָבן נחת אָן אַ שיער.
כיוועל מינע ווינגערטנער פֿאַרפֿלאַנצן
און פֿון מיין גורל זיין דער שמיד,
כיוועל נאָך אויף היטלערס קבֿר טאַנצן!
איך בין א' יוד!

לְהוֹתֶם שֶׁל הָאוֹיְבִים,
הַמְכִינִים לִי בּוֹר קְבָרִים,
אֲזַכָּה עוֹד עִם הָאֲדוּמִים
לְנִצְחוֹנוֹת וְהַלּוּלִים.
אֲשַׁע אֶת הַכְּרָמִים שְׁלִי
וְאֶחְשַׁל אֶת גּוֹרְלִי,
וְעַל קְבָרוֹ שֶׁל הַיִּטְלָר עוֹד
גַּם אֶחְלֹל אֶת מְחוּלִי –
כִּי יְהוּדִי אֲנִי!

וכך עלתה גאות המיתוס מחדש. וההמשך ידוע. המסגרת המנצחת התהדקה עד מחנק. תרבות יידיש בברית־המועצות חוסלה בייסורים.

* * *

כל מי שמעיין בקובץ המרשים שלפנינו אינו יכול להתעלם משני נושאים, העולים מתוכו שזורים ופתוכים זה בזה:

א. חומר רב מאד לחקר ספרות יידיש במאה ה־19, כתוב בידי חוקרים מנוסים ומעמיקים.

ב. חומר רב למחשבה על תרבות יידיש בברית־המועצות בשנות העשרים והשלושים, על תור הזהב של ועל התרסקות המיתוס שלה לרסיסי רסיסים.

יישר כוח ותודה מגיעים לכל מי שטרח על פרסומו של ספר יקר זה, שהוא כעין תיקון נשמה לכוח היצירה היהודי שֶׁנִּצַּח.

- גרינבוים אברהם תש"ם: 'המפנה הלאומי ביהדות הסובייטית ערב מלחמת העולם השנייה', מחקרים בתולדות עמישראל וארץ-ישראל, אוניברסיטת חיפה, 231-235.
- ווערסעט שמואל 1993: 'אָ דענקמאָל פֿאַר ייִדישע ליטעראַטור־פֿאַרשערס אין ראַטן־פֿאַרבאַנד', די גאַלדענע קייט 137, תל־אביב, 205-216.
- טורניאנסקי חוה תשנ"ג: 'כתבי חנא שמרוק בשנים 1953-1992', כמנהג אשכנז ופולין, ספר יובל לחנא שמרוק, ירושלים, 413-428.
- ניגער שמואל 1958: 'מאַקס עריק', ייִדישע שרייבער אין סאַוועט־רוסלאַנד, ניו־יאָרק, 171-144.
- סדן דב 1989: 'דער קראָקעווער עילוי — לעבן, וועג און גאַנג פֿון מאיר ווינער', ייִדיש — תוך און אָרום 2, תל־אביב, 88-141.
- פֿאַרדריאַטשיק לייזער 1979: 'דער פֿייער־פֿויגל', די גאַלדענע קייט 99, תל־אביב, 96-103.
- פֿאַרן לענינישנ עטאַפּ אינ דער ליטעראַטור־קריטיק, באַריכט פֿונעם פלענום פֿונ דער ליטסעקציע, 25-30 אָפרעל 1932, כאַרקאָוו/קיעוו.
- קלמנאָוויטש זעליג 1931: 'פערספעקטיוון פֿאַר ייִדיש אין ראַטנפֿאַרבאַנד', ליטעראַרישע בלעטער, וואַרשע: 3 (41-40); 4 (80-61); 6 (100-102); 8 (139-141).
- ראָזנטאַל (שניידערמאַן) אסתר 1969: 'מאיר ווינער און מאַקס עריק', די גאַלדענע קייט 66, תל־אביב, 63-96.
- שאַצקי יעקב 1952: 'מאַקס עריק', זאַמלביכער 8, ניו־יאָרק, 41-54.
- שמרוק חנא (עורך) תשכ"א: פרסומים יהודיים בברית המועצות 1917-1960, רשימות ביבליוגראפיות, לוקטו וסודרו בידי י. י. כהן, בעזרת מ. פֿיקאָז' בצירוף מבואות מאת י. סלוצקי וח. שמרוק. הוצאת החברה ההיסטורית הישראלית, סדרת 'גלויות', ירושלים, 502 עמ'.
- שמערוק חנא (עורך) 1964: אָ שפּיגל אויף אַ שטיין — אַנטאַלאַגנע: פּאַעזיע און פּראָזע פֿון צוועלף פֿאַרשניטענע ייִדישע שרייבערס אין ראַטן־פֿאַרבאַנד. צונויפֿגעשטעלט: ב. הרושאָווסקי, א. סוצקעווער, ח. שמערוק. ביאָגראַפֿיעס און ביבליאָגראַפֿיעס — מ. פּיעקאַזש. פֿאַרלאַג 'די גאַלדענע קייט' און פֿאַרלאַג י. ל. פּרץ, תל־אביב, לב + 812 עמ'. מהדורה שנייה ומתוקנת בתשמ"ח בהוצאת החוג ליידש באוניברסיטה העברית בירושלים, האגודה לחקר התפוצות והוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס בירושלים. בהתקנת מהדורה זו טרחה חוה טורניאנסקי.
- Greenbaum Abraham 1978: *Jewish Scholarship and Scholarly Institutions in Soviet Russia 1918-1953*, The Hebrew University of Jerusalem, 224 p.